

РУЙНУВАННЯ ЯК КУЛЬТУРНА КОНСТАНТА

Досліджується феномен деструкції в космологічних та есхатологічних міфах як об'єктивний процес, що супроводжує динаміку соціуму. Аналізується амбівалентний характер хаосу щодо структури порядку.

Ключові слова: культурна константа, міфологія, деструкція, хаос, космос.

Изучается феномен деструкции в космологических и эсхатологических мифах как объективный процесс, сопровождающий динамику социума. Анализируется амбивалентный характер хаоса по отношению к структуре порядка.

Ключевые слова: культурная константа, мифология, деструкция, хаос, космос.

The phenomenon of destruction in creation and eschatology myths is investigated. This concepts are analyzes as the objective process which accompanies to social dynamics. The ambivalent character of chaos is considered.

Key words: cultural constant, mythology, destruction, Cosmos, Chaos.

Міфологія будь-якого народу — це цілий пласт культури. Ця специфіка найбільш притаманна архаїчним народам, де міфи є еквівалентом науки, цільною системою, в термінах котрої сприймається та описується Всесвіт. В них людина навчилася втілювати образи з оточуючої її реальності. Це — продукт колективної творчості, наслідок і втілення образів та символів людської свідомості. Наявність міфів, або навіть просто деяких їх елементів у просторі сучасної культури, надає змогу говорити про існування певного фундаменту, котрий надає певної цілісності людському буттю.

Оскільки дослідження та аналіз культурних констант, що виникли за давніх часів, але не втратили своєї актуальності й понині, підтримуючи протягом тисячоліть життя суспільства та культури, завжди були об'єктом пильної уваги багатьох як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Серед значних досліджень з цієї проблематики особливо можна відзначити праці М. Еліаде [10; 11], А. Я. Гуревича, видатного вченого-медієвіста та культуролога [2], а також усесвітньо відомого антрополога, культуролога, фольклориста й історика релігії Дж. Фрезера [7].

Константа в культурі — це концепт, існуючий постійно або, принаймні, протягом тривалого проміжку часу. Окрім того, поняття «константа» може мати й інше значення: певний постійний принцип культури. Світ, що оточує людину, є чужим, ворожим та небезпечним. Тому одне з найважливіших завдань

людини — визначення понять добра та зла, трансформація, за допомогою раціоналізації, своїх страхів у певні форми й образи, які мають концентрувати в собі ворожість і, водночас, спрощують процес розробки механізму протидії небезпеці. Таким чином, культурна картина світу — це та призма, крізь яку людина сприймає оточуючий її світ. У певному сенсі вона є продуктом психологічної раціоналізації світобудови, і не викликає подиву, що для кожної культури має свої особливості й індивідуальні ознаки. Все це свідчить про те, що культурі притаманні захисна та адаптивна функції [10]. Розгляд цих питань, навколо яких нині розгорнулася жвава полеміка, й зумовлює актуальність цієї теми.

Зважаючи на актуальність теми, основною метою є виокремлення головних тенденцій та висвітлення вихідних положень стосовно феномену хаосу як структури порядку та деструкції як константи в культурі.

Існує точка зору, притаманна, в першу чергу, представникам Франкфуртської школи Т. Адорно і М. Хоркхаймеру, згідно з якою людина, зважаючи на тенденцію протиставити себе всьому навколишньому світу, є деструктивною за своєю природою, і за цим показником не має собі рівних. У результаті продуктивність розвитку суспільства та самозбереження людини стверджуються за допомогою деструкції. Руйнування будь-якого старого елемента приводить до появи елемента нового, адже існування «Абсолютного Ніщо» неможливе за своєю природою. З давніх часів люди сповідували тезу про те, що ніщо в цьому світі не виникає з нічого (таке, як відомо, можливе лише в акті божественного творення світу) і не зникає без наслідків. Це ж саме, тільки на науковому рівні, постулює відомий усім закон збереження енергії: повна енергія в ізольованих системах не змінюється з часом. Проте енергія може перетворюватися з одного виду в інший. Отже, і те основне, що становить центр і зосередження буття людини людиною, також не може зникнути безслідно. Усвідомлення факту смерті, його осмислення змусили людину вже в давні часи замислитися над проблемами буття та небуття і зрозуміти ці проблеми як свої глибинні, вихідні, поза якими для людини навряд чи можливе свідоме регулювання своєї життєдіяльності. Таким чином, деструкція виявляється необхідною та неминучою на кожному новому етапі історичного розвитку людства. Оскільки соціальна деструкція має атрибутивний характер, тобто є об'єктивним процесом, що супроводжує будь-яку динаміку соціуму, не дивно, що якнайяскравішого свого втілення подібні «риси характеру» людства набули в міфології [8].

Зважаючи на вищезгадане, необхідно зазначити, що мотив відновлення світу через руйнування є ключовим поняттям не лише архаїчної міфології, але й первісного фольклору загалом.

Пояснення цьому феномену можна знайти в тому, що мотив цей має архаїчно-синкретичний характер (він передує чіткій диференціації релігійних і поетичних сюжетів й образів) та зберігає своє значення протягом тривалого проміжку часу, незважаючи на різноманітні події в історії загалом та в суспільному влаштуванні зокрема.

Давньогрецькою «світ» позначається словом «космос», і значення його досить прозоре — «порядок, лад, упорядкування». Будь-який «витяг» із хаосу вже є «космосом», будь-яке розділення в хаосі — це його впорядкування. Як тільки в хаосі є будь-яка енергія, ні про яке безладдя чи однорідність уже не йдеться — хаос перетворюється на космос. Таким чином, зрозуміло, що космос протиставляється безладдю, хаосу. Але не слід забувати: як за сутністю цих понять у сучасній науці, так і за змістом давніх космологічних уявлень, Космос виникає із Хаосу. Прикладів можна навести безліч — варто згадати хоча б скандинавський чи грецькі космогонічні міфи. Тобто порядок та хаос є одними з найдавніших характеристик світобудови і, разом з тим, феноменами, з якими людина постійно зіштовхується у своєму повсякденному житті в спробі зрозуміти й осягнути все різноманіття світу, котрий її оточує [2].

І справді, чи не викликає подиву те, як із хаотичного переჩщення індивідуальних різноспрямованих прагнень та вчинків формується сталий, закономірний, самостійно існуючий суспільний організм. Парадокс проблеми руйнування міститься в тому, що кожна свідома людина, котра може навіть не мати знань про досягнення сучасної науки, якщо не розуміє, то підсвідомо відчуває та розрізняє різноманітні прояви взаємодії хаосу й порядку в сучасній культурі. Разом із тим, рідко хто, за винятком спеціалістів, може навести чітке та зрозуміле визначення цього феномену.

Людство, незважаючи на особливості суспільного укладу, протягом усієї своєї історії вважало одним з найактуальніших питань пошук оптимального соціального порядку. І проблема ця впродовж тисячоліть бентежила суспільну думку та ставала підґрунтям для багатьох конфліктуючих світоглядів. Зазвичай боротьба всіх політичних режимів та опозиційних сил зводилася саме до протистояння різних моделей й засобів досягнення соціального порядку. Тобто всі ці соціальні перипетії мали в основі своїй пошук відповіді на питання доцільності вибору того чи іншого шляху суспільного розвитку, проблему вибору нового соціального ладу: або стрімкий еволюційний ривок через руйнування сталої, звичної світобудови, маючий, однак, як наслідок, зростання хаосу та загальну нестабільність, або стабільне функціонування, яке призводить до застою та іноді навіть деградації існуючої соціальної

системи. Теоретичний та методологічний прорив у розумінні означеної проблеми був пов'язаний з виникненням синергетики — міждисциплінарної науки, мета якої — вивчення виникнення універсальних, притаманних системам абсолютно різної природи, закономірностей самоорганізації та впорядкування. Саме тут і виникла ідея, що хаос може виконувати не тільки деструктивну, але й конструктивну функції у відбудові порядку. Таким чином, виникає переконання, що деструкція не є тим абсолютним злом, яким вважалась раніше; хаос не слід боятися, його потрібно розуміти та приймати, тобто розуміти його творчий потенціал та приймати як необхідний елемент у загальній картині світу [9].

Кожна культура проходить певний життєвий цикл від народження до смерті, рухаючись по замкненому колу до початкового стану хаосу. Зміни в рамках циклу виявляються повторюваними, суспільства рухаються за подібними траєкторіями протягом багатьох поколінь. Сприйняття часу в них також циклічне, тобто таке, яке періодично повертається до початкової точки. Тому минуле поетизується в легендах про «золоту» добу, яка уявляється найкращою, гідною наслідування і відтворення.

Видатний історик-медієвіст А. Я. Гуревич називав культуру другою природою, що створюється людиною в процесі її суспільної практики [2]. Однак створення цієї «другої природи» за часів давнини значною мірою зумовлене ставленням людини до оточуючого її світу. Залежність людей від простору навколо них відчувалася ними настільки глибоко, що утворюваний ними образ світу містив численні деталі, які свідчили про нездатність індивіда чітко вирізнити себе з оточуючого середовища. І саме завдяки цій нероздільній, синкретичній, іноді метафоричній точці зору на світобудову, космогонічні вчення містили в собі основи всіх наступних форм, ідей, підходів до вирішення проблеми самоорганізації світу. Можна без перебільшень зауважити, що первісні космогонії різних народів і досі є безмежною скарбницею образів та асоціацій, пов'язаних з осмисленням проблеми взаємодії деструктивної та конструктивної, руйнівної та творчої основ буття. Однак не слід забувати, що ці самі космогонічні ідеї напрощуд неоднорідні. Деякі міфологічні сюжети в рамках однієї культури можуть мати декілька варіантів, котрі за своїми характеристиками абсолютно різні між собою. Крім того, пізніші трактування додають старим сюжетам нових інтерпретацій, оскільки давні переконання зазвичай не були закріплені в писемних джерелах. Для з'ясування вищезначеного питання необхідно детальніше розглянути основні характеристики хаосу та порядку, котрі тією чи іншою мірою притаманні більшості найвідоміших космогоній світу [10].

Перш за все, хаос — це той первісний стан усесвіту, котрий існував до того, як відбувся процес упорядкування, створення космосу. Хаос — це щось темне та жахливе; він завжди ворожий до людей та богів. Усі космогонічні міфи містять у собі мотиви боротьби принципів порядку та хаосу. Символічна репрезентація народження нового світу через жертвоприношення первоістоти є наглядною ілюстрацією язичницької ідеї створення світу — на відміну, наприклад, від християнської, де світ твориться з нічого. Принесення в жертву первоістоти і створення нового світу з її тіла — мотив, широковідомий та дуже поширений серед міфів народів світу. Наприклад, у «Рігведі», стародавньому збірнику релігійних гімнів, написаних ведичним санскритом, котрий є одним з чотирьох канонічних текстів індуїзму й індійської літератури загалом, відомих як Веди, розповідається про первоістоту Пурушу, котрого було принесено в жертву та розчленовано на частини, з яких потім і були створені основні елементи соціальної та космічної організації — земля, вода, сторони світу тощо. Утім, подібний мотив спостерігається й у вавилонському космогонічному міфі, в якому бог Мардук закінчив створення світу, вбивши свою матір Тіамат та її коханого Кінгу:

«Тоді Властитель перестав розглядати її мертве тіло:

Він мав розділити потвору на частини й почати
Майстерну роботу.

Він розщепив її, мов раковину, на дві половини;

Одну половину він підняв догори й прикріпив її там, зробивши
небом...» [1; 79]

Згідно з іранською «Авестою», первоістоту на ім'я Йіма було розпилено навпіл і з його тіла народився світ [1]. Скандинавська космогонія зводить початок світобудови до світової безодні Гіннунгагап, з якої виникла перша жива істота — інеїстий велетень Імир. На велетня також чекала доля багатьох інших первоістот — його принесли в жертву, щоб з тіла вбитого створити світ:

«Імира плоть
стала землею,
стали кістки горами,
небом став череп
холодного турса,
а кров його морем»

[5, с. 74-75]

Таким чином, жертвоприношення первоістоти — це водночас і «одушевлення» нової реальності, оскільки принесення в жертву і є народженням, «початком» світу в часі та просторі. Розчленування первоістоти, яке символізує руйнування старого світу — це і збирання воедино частин тіла, тобто впорядкування нового світу. Однак Хаос не зникає повністю в цій боротьбі. Він залишається

у вигляді хтонічної п'їтьми, царства смерті та постає в образах Тар-тара, Аїда, Хелю тощо. Потойбічний світ заселено істотами, що від самого початку уособлювали собою дику, природну, незбориму могутність землі, істотами, які так і не змінили своєї початкової хтонічної, хаотичної, руйнівної форми. У багатьох міфологічних сюжетах, котрі мають есхатологічну спрямованість та розповідають про остаточну долю Всесвіту, що повертається до своєї первісної хаотичної форми в результаті природних катаклізмів тощо, саме ці хтонічні істоти перебувають на вістрі атаки, саме вони виявляються найактивнішими учасниками дійства, що призводить до руйнування сталого, звичного, упорядкованого та безпечного світу та повернення його до стану первісного хаосу.

Такі сюжети виникають завдяки існуванню уявлень про те, що будь-яка світобудова має свою точку відліку — тобто колись була створена; тому вона з самого початку містить у собі елемент нестабільності, хаосу — іншими словами, має тенденцію до розпаду. В такому разі вона повинна підтримувати своє існування за допомогою періодичних «оновлень». Тобто, говорячи словами М. Еліаде, перемога над первісним хаосом є не остаточною, а «відкладеною». У сучасних культурах відголоском такого «повернення» до первинного стану нестабільності, що дійшов до нас крізь віка, є суворо регламентований ритуал злиття з деструктивними елементами світобудови. Таке повернення відбувається, зокрема, через ритуальну оргію як ритуал тимчасової дезінтеграції соціальних структур заради відновлення світового циклу. Прикладами подібного «повернення» є відзначання свята Нового року та регулярні карнавали — як щорічне відтворення, повторення космогоній [11].

Таким чином, «деструкція» в певному сенсі може бути джерелом енергії для виснаженого власним існуванням Усесвіту, нескінченно жити Космос, бути не лише осередком небуття, але й основою буття. Необхідно пояснити, завдяки чому це відбувається. Повертаючись до початкового предмета нашої розмови, нагадаємо, що хаос є безформним станом світобудови, де всі можливі потенції змішані та нерозчленовані. Не вдаючись до подробиць аналізу різноманітних космогоній, відзначимо тільки одне важливе положення: в переважній більшості міфів про створення Всесвіту першоосновою, символом первинного безладу, того, що як дає, так і забирає життя, символом початку і кінця є водна стихія. Вона — посередник між життям та смертю, двосторонній, позитивний і негативний потік творіння та руйнування. У грецькій міфології світ виникає із первісного океану, що так і називається — «Хаос» [7].

У пізній, десятій, мандалі «Рігведи», космогонічній за своїм змістом, описується один із варіантів міфологічного створення Всесвіту. В ній розповідається, що на початку часів не існувало нічого, окрім «п'тьми, прихованої в п'тьмі», і все це було водою без меж [3].

Іншими словами, вода символізує вселенське джерело потенційних можливостей, передуюче всім формам та всьому творінню. Занурення у воду символізує повернення до первинного стану, може тлумачитися, з одного боку, як символ смерті та знищення, а з іншого — як відродження та відновлення, оскільки це занурення підсилює життєву силу. Не випадково у міфах та сказаннях бог або герой перш ніж отримати свої надзвичайні сили, проходить випробовування — омовіння у водах. Маючи призначення загинути у водах, він не просто воскресає, але й відроджується в новому, вищому духовному та соціальному статусах. Ілюстрацією цього принципу може бути всім відома історія Мойсея, а також кинутих у води Тибру Ромула й Рема; подібну версію, але за участю бога Вакха, розповідає нам грецький письменник Павсаній. Подібна доля спіткала і сина Данаї Персея, котрий після свого спасіння став великим героєм. Аналогічні сюжети наявні в англосаксонському епосі «Беовульф», монгольських легендах про Чингізхана тощо.

Символіка хрещення також тісно пов'язана з амбівалентною природою води: після нього в певному сенсі вмирає людина природна та відроджується людина духовна. І, нарешті, на космологічному рівні еквівалентом занурення у водну стихію заради оновлення та відродження є мотив усесвітнього потопу, що змушує всі існуючі форми розчинитися й повернутися до свого первинного стану, випускаючи, таким чином, на волю елементи, котрі пізніше поєднуються в нових космологічних творіннях.

Безліч міфів пов'язують потоп з якоюсь ритуальною провиною, котра викликала гнів вищої істоти; іноді він виявляється простим бажанням певного божества знищити людство. Однак під час уважнішого аналізу міфів, котрі передвіщають усесвітній потоп, можна помітити, що одним з поштовхів виявляються або гріхи людей, або старіння та згасання світу, або обидва ці фактори в сукупності. Потоп у такому разі відкриває шлях до відродження світу та людства. Очевидним є те, що подібний кінець не є остаточним, він радше виявляється кінцем одного етапу існування всесвіту та початку іншого.

Однак есхатологічні сюжети в жодному разі не обмежуються лише мотивом руйнування існуючого космічного простору у воді або мотив знищення світу за допомогою водної стихії може не

бути провідним. Прикладом тут може слугувати скандинавський Рагнарюк, «сутінки богів», найповніше та найяскравіше зображення якого ми спостерігаємо у «Віщуванні Вйольви», одній з пісень, що входять до скандинавського епосу «Старша Едда». Починається всесвітня катастрофа; на арену подій виходять хто-нічні чудовиська — вовк Фенрір, світовий змії Йормунганд, підземний велетень Суртр. Усе живе гине у вогні та воді. Але й занурення землі у воду, і знищення її у вогні — це зовсім не кінець. Це — символ повернення до первинного хаосу та нової космогонії:

Бачить вона:
Здіймається знову
Із моря земля,
Зелена, як спершу;
Падають води,
Орел пролітає,
Рибу із хвиль
Дістати він хоче.

[5, с. 37]

У «Молодшій Едді» Сноррі Стурлусона ми спостерігаємо таке:
«Підіймається із моря земля, зелена та прекрасна. Поля, незасіяні, вкриються сходами...» [6, с. 94]

Ідея циклічного руйнування Всесвіту характерна для багатьох релігійно-філософських систем. Якщо в уяві людини світобудова є місцем подій, то не дивно, що вона існує як система, для підтримання рівноваги якої необхідна постійна динаміка. Класичним прикладом міфу, що якнайкраще ілюструє предмет нашої розмови, можна вважати індійський міф, що відбиває уявлення про космічні цикли загибелі та відродження Всесвіту: земля створювалась і руйнувалась безліч разів. Повний цикл змін, що відбуваються зі світом, має назву «Кальпа». Кальпа триває один день та одну ніч. Це День і Ніч Брахми. Вважається, що з початком Дня Брахми (після періоду хаосу) Всесвіт упорядковується. За цей період відбуваються зародження та розвиток усього у Всесвіті. По закінченні Дня світ зазнає руйнування та настає період хаосу — Ніч Брахми. Коли завершується Ніч, світ знову впорядковується, і все повторюється спочатку. Так само, як із одвічного хаосу виникає новий космос, ускладнюється, впорядковується, таким же чином він повинен повернутися до свого початку — і з космосу знову перетворитись на хаос [4].

Отже, народження нового порядку нерозривно пов'язане зі значним напруженням сил та внутрішніх резервів, із мукою, із деструкцією самої першооснови. Хаос щодо космосу, як

структури порядку, має амбівалентний характер: володіючи як руйнівною силою, так і можливістю створювати щось нове, він містить у собі набір різних потенцій для майбутнього структурування світу.

З виникненням структур порядку елемент хаосу не зникає назавсім, до нього необхідно повертатись для відтворення та оновлення нового космосу. І впорядкування всесвіту відбувається циклічно завдяки чергуванню станів руху та спокою. Тому замість розгляду деструкції як шляху, що веде в нікуди, доцільніше її вважати конструктивним механізмом еволюції, адже з хаосу власними силами може розвинутиися нова організація, виникнути новий порядок.

Порушена тема є дуже цікавою і передбачає подальші наукові дослідження та розробки у сфері вивчення деструкції як конструктивного механізму культури.

Список літератури

1. Бирлайн Дж. Ф. Параллельная мифология / Дж. Ф. Бирлайн. — М. : КРОН-ПРЕСС, 1997. — 336 с.
2. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. — М. : Искусство, 1984. — 350 с.
3. История и культура древней Индии: тексты / сост. А. А. Вигасин. — М. : Изд-во МГУ, 1990. — 352 с.
4. Пол Томас. Индия. Эпос, легенды, мифы / Томас Пол. — СПб. : Евразия, 2000. — 320 с.
5. Старшая Эдда: Эпос — СПб. : Азбука-классика, 2005. — 464 с.
6. Стурлусон Снорри. Младшая Эдда — Л. : Наука, 1970. — 254 с
7. Фрезер Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии / Дж. резер. — М. : Эксмо, 2006. — 960 с.
8. Хоркхаймер М., Адорно Т. В. Дialeктика просвещения. Философские фрагменты / М. Хоркхаймер, Т. В. Адорно. — Москва, Санкт-Петербург: «Медиум», «Ювента», 1997. — 312 с.
9. Шейко В. М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX — початок XXI ст.): Монографія. : В 2 т. — Х. : Основа, 2001. — Т. 1. — 520 с.
10. Элиаде М. Аспекты мифа / М. Элиаде. — М. : Инвест-ППП, 1996. — 240 с.
11. Элиаде М. Миф о вечном возвращении / М. Элиаде. — СПб., Алетейя, 1998. — 258 с.

Надійшла до редколегії 22.09.2011 р.